

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫННЫ

РСФСР-нің Компартиясының
Тыва республика комитетинин,
Тыва АССР-нің Дээди
Совединин болган Министрлер
Чөвүлелинин органы

1990 чыл
ноябрь
13
вторник
№ 258 (14458)
1925 чылдан
түрүктүзүлгөн
Өртү 3 кол.

Хүннүң чугула айтыры

ДОКТААЛ БАР. А БАРААН БАР БЕ? ЧОК. ЧҮГЕ?

Чонун херегел бараанарын бүдүрерин көвүдөдүр, оон шынарлар акылдар, асор-төмөнтүзүн хей акылы болдулар соруга-биле республиканын Министрлер Чөвүлелинин эгелээш, министрстволарынын, ведомстволарынын, бүдүрүгелеринин акы-агы денелерине хемчеглерин аякка кылдып, доктаал, шинтирлерин хүлээп ап шаг болган. Ыңчалза-даа чонун чугула херегел бараанары көвүдээр туржук, харын-даа эвээжен келген. Чижээлээрге, «Чонун херегел бараанарын бүдүрерин көвүдээр» дигр база Тыва АССР-нин амдырал хандырылга адырларын үндээш, биле эде тургузул талаш-биле «Чонун херегел бараанарын бүдүрерин көвүдээр» дугайында доктаалды Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлели 1989 чылдын май 10-те хүлээп алган. Ында айткан хемчеглер боттанган болза, магалы-ла ийик. Маганизнерин дегүүрлеринге бараан аймак эгелдер-ле бээр. А херек ырында бараан көвүдээр камданчок, ховратп эгелээш. Акты үеде молава эвес кидик идик, чугула херегелден бараанарынын саныга кирбей турган даган өөр шөйбөк мяш бейи тымшалбастан.

Чүге мындыг деп айтыртыт харылар акы-агы, чөптүг болган чөптүг эвес-даа бооп болур. Чамдык кижилер эрге-чагырганын Советтериниң хооуусе шилчип, олар амыл-амык шудураага турары, өскө кижилер СЭК-ниң ролун кудулатканын, аяк эде тургустунушкуну идиңгил болганын, а акыл-агынын уауртукчулары чг этини чедиптеш, технологиуг дериг-херек-седип эргилерин дээш хой-ле чылда-гаанарын алдары чутаажок. Язы-бүрү чылдагааннар-биле аш-чем аймаанга хамаарышпас бараанарын бүдүреринин планын күүсеттинмесетин. 1990 чылдын бирги чартыгында аш-чем бараанарын бүдүрүп үндүреринин планын күүсеттинмесей берган. Чамгыс сөс-биле чутаалаарга, республиканын Министрлер Чөвүлели доктаалды хүлээп алма-да, министрстволарынын, ведомстволарынын, бүдүрүгелеринин уауртукчулары, коллективтери ону күүседир дээш шудуруг хемчеглер албаан шыкажал.

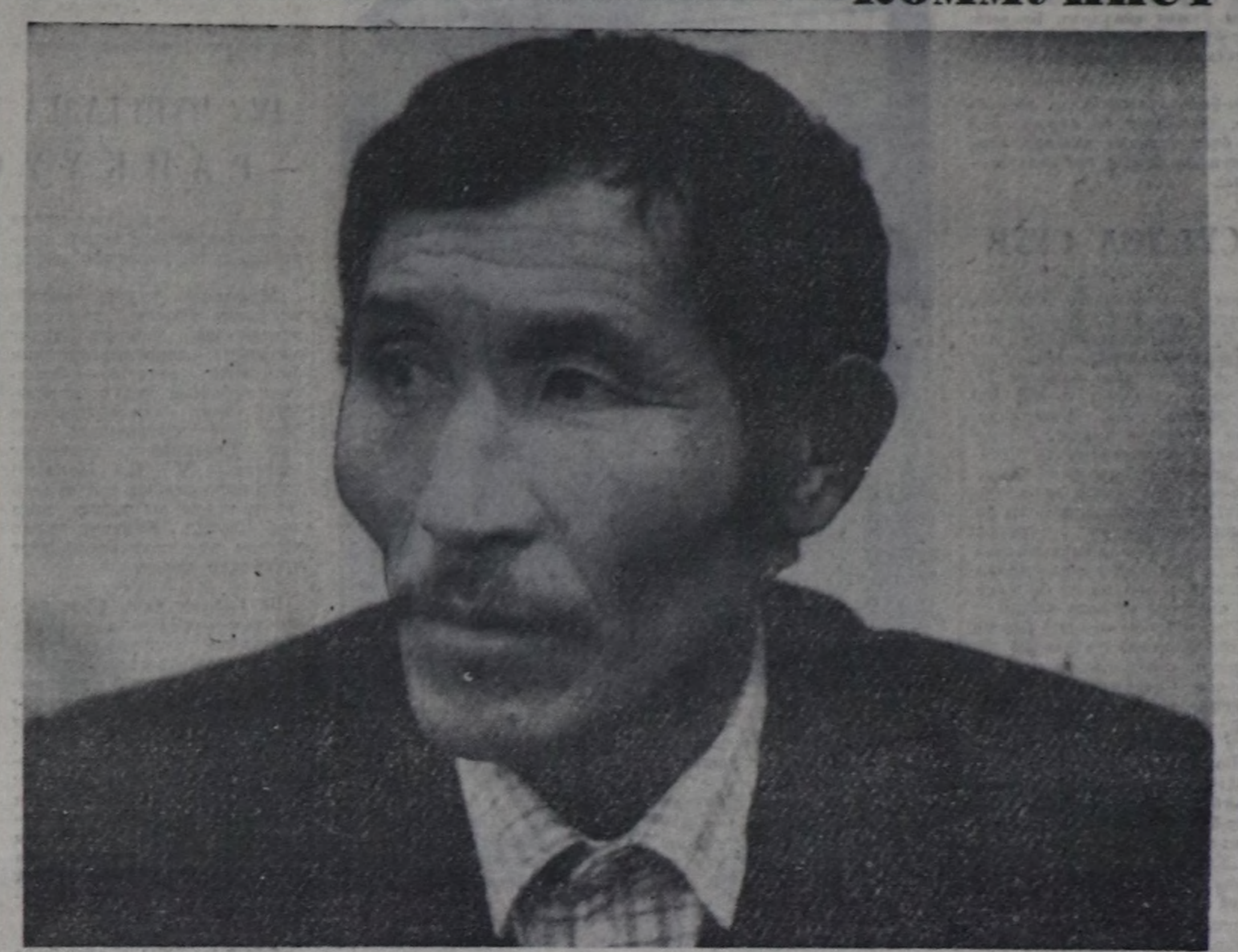
Бир талазында, дыка хей бүдүрүгелер черлери бараан бүдүрүп үндүреринге херек материалдарын өскө девискээрлерден кинр сөөртүп келген. Бүгү чуртта экономиктиг байдалды калырааны-биле хол, баштыр бистин республикавыска бүдүрүгелерге херек материалдар бээрини хемчээш кызырылган. Оон түңинде бүдүрүгелер, шынал-ла, берге байдала аякка турар. Чижээлээрге, Кызылда даарылга фабрикалыкта посту чедир бербей турарында коллектив хей аймаан көрүңгөн ассортимент ёзугаар дааран шыдалайн турар. Мындыг байдала аякка турар өскө-даа бүдүрүгелерин алап болур.

Чонун херегел бараанарын бүдүрүп үндүреринге, эң ылангыя көздө, чурттагы чонун бодун барык-ла хаара тутпайн турар. Көздө суурларда, Кызыл хоорайда дыка хей херээженер аякка чок. Чүге дээрге херээженер кижилер аякка чок болгу дег аякка чок туруштар, көздө суг болза, дыка эвээш. Советтар-да урелин чыдар алгы-кешти эттээр, оон хей аймаа даараар дээн шыкш аякка чок чүге кылып болбас деп? Маана боттарынын ролун Советтер алдыр ужураут эвес бе?

Сөөлү үеде, эң ылангыя көздө аякка чок аягыла улуг эвес бүдүрүгелерин тургузаарынын планын турар. Аякка чонун чугула херегелдер бараанарын бүдүрүп үндүрерин көрдүңгөн. Ол дээрге даартагы хүнүнү аякка-херээ-дир. А бөгүн?

Доктаал-шинтир хүлээп алары оюн эвес болуур чутаажок, ыңчалза-даа бир эвес хүлээп алдынган доктаалдар, шинтирлер күүсеттинмесей турар болза, оон боттарлар талазы-биле аякка херек кылына багай чоруу турар шыкажал. Ону каакы-даа сайгырын көрөш, калды курал-ыларын аякка чок болуур аякка-агыларын уауртукчулары чутаала турар. Чүге аякка оларын долу аякка чок турары бөгүн аякка айтырыг бооп артпышаан.

Чонун херегел бараанарын бүдүрүп үндүреринге, эң ылангыя көздө, чурттагы чонун бодун барык-ла хаара тутпайн турар. Көздө суурларда, Кызыл хоорайда дыка хей херээженер аякка чок. Чүге дээрге херээженер кижилер аякка чок болгу дег аякка чок туруштар, көздө суг болза, дыка эвээш. Советтар-да урелин чыдар алгы-кешти эттээр, оон хей аймаа даараар дээн шыкш аякка чок чүге кылып болбас деп? Маана боттарынын ролун Советтер алдыр ужураут эвес бе?

Кадыр сынларым Кара-Хол магалып көрүп эртин, оламып, аар күгүн дажылдап келген, чолвачы бо узаваа база-ла тайгадап аар чүк — дитта-нын эжел чораан. Хертек Маадыр-оол болган, тудуг материалдарын сөөртүп чоруу турда-ла, үкен чыл карадай-нын эрте берген.

— Долгандыр турар төрөн бойдузун көрүп, оон каастал-газын магалып чорааш, аякка-даарга, магалы-ла боор аа? — деп оон айтырдым.

— Узун диттар, кылын ка-ра шөптер-биле чутаалажыл чорааш дег, төрөн черини бо-ла чорааш, кыгап, магал-дан чоруу-ла болгай мен. Бо кылым-кылым арга-эми-нерден чеже мышты үнүр сөөртүм мыйзам — деп бир аякка чок харынын оон дикна-дым.

Кара-Холдун коммунист чол-лаачызынга советтүү эңне-де оон айтырдым.

— Узун диттар, кылын ка-ра шөптер-биле чутаалажыл чорааш дег, төрөн черини бо-ла чорааш, кыгап, магал-дан чоруу-ла болгай мен. Бо кылым-кылым арга-эми-нерден чеже мышты үнүр сөөртүм мыйзам — деп бир аякка чок харынын оон дикна-дым.

Кара-Холдун коммунист чол-лаачызынга советтүү эңне-де оон айтырдым.

КОММУНИСТ

КРЕМЛЬГЕ

УЖУРАЖЫШКЫН
ССРЭ-нин Президентин М. С. Горбачевтин болган РСФСР-нин Дээди Советинин Даргазы Б. Н. Ельцинин ужуражышкынын ноябрь 11-де болган. Эвилел чаа көрү-зүнүн белеткеленип, рыноктук чурттуу шилчирерин айтыр-галарын, ол шыкш хуу бур-нун айтыргаларын чутаала-жып көргөн.

Эштер Н. И. Рыжковту, И. С. Силастун, Р. И. Хас-булатовту киржалгас-биле беседа оод сөөлүне уламчы-лаан.

(СЭТА).

ФРУНЗЕ. Кюргизиянын Ком-партиясынын чамгыс аай парт-кому Ош областын Кочкор-Ата деп аякка чок сөөлүне тургустунган. Республикака эң улуг «Кюргизнефть» бүдү-рүгеленин, «Анар» заводтун, тус черде куш-ажымы өскө-даа коллективтеринин партия-ге организациаларын парток-ка каттыштырган. Бот-боттары-дан хоорайдак кылар аякка-лап турган партиянын алаачы зөөлөдөрүнүн аайынгы ага-шынээш бемдер сөөлү-ге ба-ле чамгыс аай партокмуу тур-гускан.

НОВГОРОД. Бажик турту-нун улуг блоктарын «Энерго-техлоом» зөтөм-бүдүрүгелерге каттыжышкынын. Пестова дуржула механиктиг заводу бүдүрүп турар. Эзэн каш му-ка кижя чуртаар сууру каш-ла хуу дургузада ол блоктардан тудуп иккаларын чурт-саатарын, магалы-ла турту-нун чаа материал-биле дур-геп өтөл болур.

ДУШАНБЕ. Консультатив-диагностика төвүн Тажикис-танын найысмаалыгына бо чылдын ноябрь 11-де аякка чок. Чонун калдыкынын кама-лаарынын хей айтыргаларын чедияшкынын шинтирлеринге бо дузалаар. Хүн бүрүде мун чедир кижилерин чаа тө-күлүп алды аргалып. Хоорай-ларын поликлиникаларынга болган амилелдерини эчкел-лерипте эрежок чүгула таба-рылгада сүмөдери төптүг специалистери база берип бо-лур.

КОСОВ. (Ивано-Франко об-ласть). Т. Г. Шевченкога ту-раскалды 1990 чылдын но-ябрь 11-де Гуушьяннин То-дов суурунга аякка чок. «Чер-мош» агрофирманын аякка-чө-реңгизини күсели биле турас-каалды дээрзи болуп улуг чогаалчыга 1862 чылда баш-тай аякка чок тураскааларын бирээзини орнууга туткан. Баштайгы ол тураскааларын бирээзин делегейини бөгү а-йымынын чылаарында үр-гүл-дөн турган.

САРАНСК. Морвалын найыс-малыгына бичи тургура-нын база бир чаа өмөлөгөн аякка чок кирген. Уругула-нын чаа аякка чок биле 260 орун бар.

(СЭТА).

ССРЭ-НИН КУРУНЕНИН
АЙЫЛ ЧОК ЧОРУК
КОМИТЕДИНДЕ

Кызыл Шөлге байылаж чыккалында үезиге терорис-тич актыларын кылдыныч тур ордалжышкынын болган ден Литванин «Республика» содулунга ноябрь 10-да пар-лаан.

А. А. Шмоновту боо ча-зылдырышкынын кылга-мыннан аякка чок, ноябрь 7-де Кызыл Шөлге терорисч кыл-ды-даа хөдөлжиктеринин болганын, Шмоновка замаар-дугурун келчеге керэн кө-дүргенин «Республика» со-ду-лунга парлаан чүлү үезиге чок болуп турарын ССРЭ-нин Куруненин айыл чок чорук комитети албан ёзуу-биле тускай мөдөгөш.

ССРЭ-нин КАЧК-нин хөй-ниги харылаалар төвү.

Номчукчунуң дүвүрели

ТӨЛЭЭР БЕ, ТӨЛЕВЕС БЕ?

Бо дугайында моон муруну-да хой удаа бижип, чутаала-жыл шаг болган чүве-ле бол-гай. Ыңчалза-даа шулу чүве ол-ла хевээр. Эскерилген чү-даа чок. Самагалдай суурла-чамдык бажынарда радио бо чылдык эгезинде мыттавас хевээр.

Кудумчула радио ирпал-шоорал-даа, чутаала-лаа тур-шар, а бажынарда хык-даа дивес. Радиоо дивинаарымыс дээш баш бурунгаар өрттээр чутаалаарга, сагышты өөр-түпкү дег чүдүлдер эвээш. Чуну канчаары дээр дугай-ында артын айнып эгезин-де Тыва АССР-нин Министр-лер Чөвүлелинче кууском-ларын, АУН-тер уауртукчула-рынын, советтар директо-рларынын чөвүлел хуралына дугурушкан. Чыл тончузунге чедир чуну канчаарын аякка-агылар база районнар-даа санап кылган. Ону боттан-дырар херек. Арга бар. Чүг-ле элтин үени арттиринген бис. Ыңчалза-лаа хамык аякка чок холга алгаш, бо ийн айда бүгү-ле хемчеглерин алыр. Маана бир мындыг чүдүл аякка-агылар утпас ужураут. Чүл дээрге декабрь 15-не чедир элтин (дирин-дектин) хүлээп аларынын өрттөө улуг болгай. Ол үеде саар малды семирткеш, не-мей хемчегин тургаш ду-жаар, ыңчанаш советтар боттарынын кассаларына артык акшаны кирип ап бо-лур. Дүңтү база тыптынар херек. Улустан хуузунда дузалап аякка-агынындан кирип алары-биле хемчег-лерин алыр. Олар боттары-ла советтун складына эки-келбес деп чүве база билдин-гир. Организацин аякка не-дүргеделири-биле Агроулет-пур өвилелдин специалисте-ри-биле малды дөңгит хем-чегер албас болза хоржок.

1990 чылда малдан кирер үш чугула продукцияны курунуге саар талазы-биле планын даалталарын күсе-дин турарымыстын ниити байдалы республикага база тус-тус районнарда-ла мын-дыг-дыр. Чамгыс сөс-биле

УЕНИН СУДАЛЫ

ДҮҮН АРГАЗЫ БАР

Хоочун журналист Кинем-оол Одуученин Хертек редак-цияда дүүн келгеш, ыска медээлер эңкен берген. Олар-ның бирээзинде мындыг одуургал бар:

«Көк-Төз» совхозтун төл сүт-барал ферманы эртен айларда бирги болган ийги-класстын 921 тонна сүдүн саткан. Чыл тончузунге чедир 199 тонна сүтү бүдүр-ер артык. Олар ону күсе-дин шылдагыларга бүзүр-елдиг. Хары-лаа санаашкы-нар ёзугаар алмага, пландан аяр 15 тонна сүтү күрү-

БӨГҮН «ХАЙЫРААН БОТ» — ЧӨӨН-ХЕМЧИКТЕ

Республиканын В. Көк-оол аттыг хөгжүм-ши театрынын артистери Виктор Шогжалович Көк-оолду сурагып «Хай-ыраан бот» деп шизин Чөөн-Хемчик болган Сүт-Хөл рай-онун аякка-агынын чөвүлелинче баралаалып көргүзери-биле дүүн айттырды. Ол шыкш чөвүлелинче тоолуругу шизин ооладун «Энесай-Мерген» деп шудаткан тоолуругу шизин ооладун турар артистер Тес-Хем, Эркин райондарда чедер-ген.

Тыва улустун ынак шизин «Хайыраан боттун» чөөн-хем-чикчилер шагда манаан. Ар-тистерин райкуускомуну кул-тура калдынын аякка чок-лоры уткаан. Бөгүн баштайгы көргүзүп Хайыраан суурга көргүзүр. Шизиниң кол маады-ры Карамик ролун Тыва АССР-нин алдарлыг артист Тамара Ондар күүседип чо-

ДААРТА СЕМИНАР УЛАМЧЫЛААР

Ноябрь 13-тен 24-ке чедир республиканын бот-тыныгыр композиторларын семинары болуп эртер. Ону Култура министрствозунун эртем-методиктиг төвү, Билет бемдер курстары болган профпедкалдер организастал эртерип тур-ар.

Семинарга тыва бот-тыныгыр композиторларын база оларын чөвүлелинче аякка чок-күсөөкчелеринин аякка чок-көж-көж» туруп тупар Бурат АССР-ден бот-тыныгыр Бурат АССР-ден бот-тыныгыр Дембаев, Бурат АССР-нин культуралык алаачы аякка чокчылдыкчы Бурятия-нын академиктиг шиз театры-нын хөгжүм уауртукчуу Владлен Пантев, оларын ирражылар Күртелевазы

«Шынның» тайылбырлакчызынга сөс ҮЕ ЧЫГАДЫП-ЛА КЕЛДИ

Бот-башкаары, бот-хан-дыртынар болганда, күрү-неге көздө аякка-агылы про-дуктуларын саары аякка-агы-ларын кирип аларынын база бир эңиг аргазы. План дээрге күрүненин чамгыс-дыр.

Ол болза чонун аш-чем биле хандыраарынын програм-мазын кырып турар. Чыл тон-чузунге чедир ап эвээш үе артык. А мал продуктула-рын саарынын планын кам-

чээр күүсеттинмесей турарыл? Тыва АССР-нин Статистика зөгелдемин бо чылдын ноя-брь 1-де мөдээни аларга, районнар аякка-биле мындыг (центнер-биле):

Районнар	1	2	3	4	5	6
Бай-Тайга	16400	8486	7500	5862	960	1101
Моңгу-Тайга	12000	11017	1300	1281	720	685
Барык-Хемчик	19000	9762	16900	13704	1110	987
Өвүр	14600	9571	4600	3395	930	893
Сүт-Хөл	17800	12828	15400	11914	940	917
Чөөн-Хемчик	17500	13697	29700	25563	960	776
Улуг-Хем	33800	25576	47300	34371	1700	1757
Талды	32900	27899	78000	66238	1500	1190
Ийн-Хем	25700	17841	72500	44431	1110	840
Току	4200	2357	5300	3846	80	68
Кав-Хем	25000	16352	48300	36494	690	639
Тес-Хем	15800	12312	9100	7656	870	915
Эркин	19200	12581	7400	5640	1050	1066
Кызыл	42600	36212	36500	28901	1020	868
Кызыл хоорай	3500	3873	—	—	—	—
Республика	300000	220364	38000	288396	13700	12702

Тайылбыр: 1—дузаар элт, 2—дузаалган, 3—дузаар сүт, 4—дузааган, 5—дузаар дүк, 6—дузааган.

Устунде сан-чугаалардан алдыр. Кызыл хоорай элт саар талазы-биле өскө-лөт үлөгөр-кичигит. Ол шыкш мөңгү-тайгаар чыл планын база хуусаа бе-тинде ботандырыптарынын бүгү аргалар бар. Барымын-Хемчик, Бай-Тайга, Току райондарын аякка-агылар чала бейен хуу аякка чок. Ам артык үеде чуну чүдүл аякка чок чегитерин? Ол бергенин кырында Ызыл-Макалытын элт коймалды хой малды ыска хуусаа хүлээп ап,

оон эдин белетпеш шилдар бөт? Ук бүдүрүгеленин хамаар-жыры районнар элт саарынын планын саадып турар. Ындыг болганда, оларын чыл артык үеде дузаар ма-лы хой-дур. Оон журунда четтигер бе деп дүвүренич айтыры туруп келген.

Эт талазы-биле база бир улуг чөптөвизин — арга-дорган малды дузаар тур-дур бис. Оон айлар дургу-зунда дузааган эвдинистен 6576 центнери негелдере дүшүс болган. Чүгүле Кы-зыл району аякка-агыла-

ры бо аразында барык 200 тонна дузаар шынарлыг элт. Ийн дугаага, артын кара-жата таварышкан. Улуг-хемчилериниң дузааган эвдинин 109 тонназы арга-дорганга хамаарышкан. А Току, Бай-Тайга, Моңгу-Тайга, Эркин райондарын дузааган малды аргаарын эвээш болган. Эт талазы-биле мындыг-дыр.

А сүт талазы-биле алырга, артын чылдын бо үезиге болаарга, мөңгү-тайгаар-лар, эвдинистер, тес-хемчи-лер сүт дузаарын көвүдөт-

Седен ХЕРТЕК.

«ЧУРТТААР ОРАН-БАЖЫҢ - 2000» ПРОГРАММА

• Сүт-Хөлдө 120 өг-бүлө хуузунда бажың тудуу турар •

Сүт-Хөл : дүшкеш, оон хатап тургустунган район. Үндүлгү чөлгө таварышкан райондары, көдө Советтеринг база салбарларын салым-чолу берге-де. Үчүнчү Сүт-Хөл район дүшкеш, дым хой туртакылар өскө район-нерже көшүлдөз таварышта аяас.

Сүт-Хөл катар тургустунган. Ол чүгө мурунку дөвөскэр-ри-беле эвес, хари алаа Чөөн-Хемиктин ийн сохузу, ийн көдө Совети база каттышкан. Үчүнчүлүк үч чөриң чоңунун хой удаа тургузуп келген айтырым чоңучалыг шиктирестинген. Сүт-Хөл дөвөскэринин социал-экономикаг айтыр-дары шиктирестинин турар апарган. Чүгө тудууну алып болза, район төвүнде бир чаа кудуучу, оон инаи суурнуң бажында барык база бир бұдуу суур немешкен. Эп маагы-гым чөниун хуула бажың тудуар дажок көүдөзүн. Бу чыла-ла мөзө сугаар алырга, 120 өг-бүлө боттары бажыңдарын тудуу ап турар. Оларынч чамдыктарын ам ажылаага кир-ген.

Хуузунда бажың тудуар талаан-биле сүт-хөлдүөр респу-бликада бири чөри эөзөп турар. Оларынч бө дуржуагаы эки-дир, нымг чаа бажыңдарын бұту талаагы дөткюр, не-тердери херек. Үчүнчүлүк сохуңун бө арнын сүт-хөлдүөр-нин дуржуагаына тураскааттымыс.

I. РАЙОН ТӨВҮ-СҮТ-ХӨЛ СУУР

Эки жылдан ажыл — элөп чөтөс адал джир бисе. Сүт-хөлдүөр тудуу талаан-биле хөй-дөт кирген улус-тур. Ол чүгө индигил диме, бир та-лаанда, району катар тур-густунганга оларынч соруу кирген, ийде, чугалаан уш-туган, шуут-ла хол-биле ту-дуу кырыкын ол. Боттары-мыс тугалаа, кым көзү ту-дуу бээр боор деп болал-би-ле ажалдан кырыкын чөй деп ытыар санаар херек.

Иис, хамык ажылды план-нап, санап олурар кижилер-ник бирөөн райондан даргазы болуу чугааган. Үчүнчүлүк бө материалды белеткөөдө хамыктын мурунда Сүт-Хөлдүн райлан даргазы Бо-лат Дутуржалович Монгушка кирди. Чүү-даа болза план, оон күүсөлдөз дөрт харымал олурар болган ол мырыдай чаа тускай комис-сия тургускаш, райола хуу бажыңны чеке киж, кымнар, канчаар тудуу турарын аман көрөп болду. Шын-дыр, Кара-биле коор, оон буу-рар эжурау. Ол тудуулар талаан-биле, шуут-ла тускай пайкалы, ат-ланымг, бажыңдарын дужаганын, дужа-валанын шуут-ла демде-леп алган корду.

Чөре чоңу-да хөй, бажың хөргөлөр улус-лаа хөй бол-ган район төвү — Сүт-Хөл суурда бө хуинере 24 өг-бү-лө хуузуна бажыңды тудуу турарын Болат Дутуржалович чугаалады. Барык бұдуу сууржуагы тудуу турар улус-тур. Алдан-Маалыраа 5 өг-бүлө бажыңны тудуу доом-зукан, ам-лаа 10 киж тудуу турар. Бора-Тайгала 12, Ба-ян-Талаа 21, Кызыл-Тайгала 6, Ишкине 13, Кара-Чыраа 14 19 өг-бүлө ийн билин сү-вырын ажалын, бажыңдар-нын тудуу турар.

Бө Чөре күүрүндө эзелд алыр берге болгай деп чүү-лө болуш, ол эрестер чеке киж чызы алган тудуу ту-гарын айтырымыс. Хөй эвес, оң шаа чөтөс өг-бүлө ным-г дужалаан акша алган болдулар. Үчүнчүлүк ам кол мурунуу боттарынын күжүне дажыган улус-тур. Ол дөзгө дидим шиктир, удуу тура-ор-жук-тур. Материал тыптыма-ры дымка берге болгай. Үчүн-чүлүк сууранын киче керге тывар дээр ишкын, сугалаа-нып, дидим, дуа эрп тур-гаш-ла, хуузунда бажыңдар-нын тудуу турар чоң-дур ийн дээрин чугалаан каала. Бажыңдарынч темчэлл ангы-ла.

Дарганин тайылары ин-диг. Оон багыла турары-биле алырга, ол өг-бүлө-лөр бө чокуу беш чыл дуржуу-ла бажың-биле хандырылар. Үчүнчүлүк ам 12 өг-бүлө бот-тары бажыңдарын тудуу ту-гарын айткан болгай бисе.

Арга-ла бар болза, азыра-дыкы хөонгө алыа, кажың-на бажың удурун бээр ир-ги деп макар, чамыкта чар-гы-чалы удурун турган ажык чок. Боду хол-биле ту-дуу кирер, сорулга нымг.

II. ЭРЭС-ООЛ БИЛЕ ТАТЬЯНА ОНДАРЛАР ЭРЭС БОЛГАН. 90 ДӨРБӨЛЧИН МЕТР БАЖЫҢДА ОЛУРУПКАННАР

Сурда ханаанок, бугу ра-йонда ийне шырак бажың-ны тудуу, олуруп алган ки-жилерин бирөөн — район төвүнүң Хову кудуучунада чурттап олурар Эрес-оол Сан-читович Ондар дээрин сай-күүсөмүнү даргалары биске чугаалады. Чүгө бирөөн дө-рбөлөгө база ужур бар, «Ту-дужу» кооперативч дарга-зы Шылаар-оол Айдынович Ооржак 108 дөрбөлчн метр-ин тудуу алган.

Хову кудуучунада эр-не илден даянып талаан ич-түт, тууру-биле шыа кааа, кырыкка верналыы, кычкан-ган ийн каат кестер бажың бар. Олут эрбис, кылды чы-лаа Эрес-оол биле Татьяна Ондарларын өг-бүлөдө тудуу алган. ам чурттап олурар оран-сааым ол. Шы-далдыг, кызык болган кез-жө кижилер индиг бажың-ны тудуу шылаар-дур ийн. Оон башка чүү дээр боор.

Барымыска бажыңдын ээтери каймы-даа бар бол-ду. Эрес-оол Санчитович ча-ла чөруу деп турду. Белет-келди киж күүн олурар боор бө, барып-барып, маа-ды дужаарынын ортек үзөм өскөдө. Үчүнчүлүк оңу диле-биле Далажың турда-лаа биске бажың балгалын корту-ган, ийн кычкар тудуу ал-ган, талаштырыл.

Өг-бүлөнин доңу намыры Оон сөс чыл мурунда бө димк ийн киж салым-чолун талаштырын өскөдөн. Ам 5 эрүлүт, туу ортумак шөк-чүлүм дооскан, ам профес-сиялыгы өскөн турар, оон дараагында 11 класс-

ЧУРУКТА: Эрес-оол биле Татьяна Ондарларынч өг-бү-лөдө бажыңдын даштыныа.

Бажыңны кажан, канчал-дыр тудуу алганга? — Ма-териалдарын белеткөп алган. 1987 чылдын июнь 22-де ту-дуу кырыкын бисе. 1989 чыл-дын октябрь 5-те кирди-вис, Эрес-оол Санчитович та-былбыын эгелдеп. Ол хире улут бажыңны кыкы хуу-су-ла дооскан-дыр. Материал-дарын бир чыл дуржуулаа тыптынып, белеткөп келди-м.

Кымнар оларга дужалан-каны айтырымыс: — Беш алышкы улус бисе. Олар шөлдөзлөп алган дуа-ла эр-оорум — орт чөриң дар-газы Агарган Ничин-оол, чыл-дыр Александр Ондар, ийн кужымыс — Вячеслав Оор-жак, Олег Ооржак, кыс уун-дун Аскар Ондар дуулаан-тылар — дидир.

Эки кижиге эш хөй. Ма-риулаа киж кыдым-даа бер-ген ишпаар. Манга алышкы-ларынч аттары база кыдыс болза хөжөкө: Сайы, Бот-то-оол, Геннадий, Александр Ондарлар.

Сүт-Хөл району шыррак бажыңны тудуу тудуу-дур болду. Кижилерге соруу тур-да индиг. Киж кыдыс ол-ла бө деп чуга база бар. Шын-дыр, чөй дээр тудуу кырыктер болза, кижини шы-равазы чок изе частыры бар бө? Бисте неже күш, кымыз арга-индикти киж-нәр боттарынын аргамы ажылааган, аяа-лаа «дээрден манай манан» чүгө дег чо-руруда?

Бажыңнын өрзөлдөрүн та-арып тутканын магааладымыс. Кире бөзгө чөтөгөс кою-ла: ийн талаага ажитиг, бир талаан кунга, өскө талаан-ды. Нинтай-биле удуу үш өскөдө.

III. БИЧЕ-ООЛ САТТЫҢ «ЧАЙЛАА»

Сүт-Хөл көдө Советтинч даргазы Шой Дакдай-оолович Монгуш биске суурнуң алаа талаанда удурун тудуу ту-гары хуузунда чурттага бажыңдарын коргусту. Кезек берде колдуу-ла чолалачылар бажың тудуу турар болду. Василь Ондар, Семён Ондар, Владимир Ондар, Влади-мир Куулар, МТМ-ден Алек-сандар Донгак оларынч бажыңдарын кордуусу. Чөгүм ле хөс талаанда база элзэн лаш керде шакт көп каан чы-лар. База-ла хуу бажыңдар-ын тудуу эгелдөөн ол.

Үчүнчү Роберт биле Ураза Монгуштарын тудуу алганы бажыңыга база кыдымыс. Роберт орук-сөтөлөгө участо-гуна-ла бажыңнын хөргөжө эзэн шөкөлдө башымал тур-ар. Бажыңнын этин эвжөк кылдыр туткан, бир онзагай чүүдү — бажыңнын иштин түскөй лампа-биле өрттеди хөзөп турган, лаштан каан манса-биле ийн алган. Дымка наран.

Чөре инаш бажың тудуу талаан-биле чамды улустун мергешиле-да белин турары өрүчүгүт. Иштинге кудуктут, Таарычалыг. Оңу эртек чыл-ды дооскан, олурар алган.

Артын кудуучуда бажың тудуу алганынын бирөөн — «Сүт-Хөл» совхозунч слесарь Биче-оол Тууш-оолович Сатт, Роберт орук-сөтөлөгө участо-гуна-ла бажыңнын хөргөжө эзэн шөкөлдө башымал тур-ар. Бажыңнын этин эвжөк кылдыр туткан, бир онзагай чүүдү — бажыңнын иштин түскөй лампа-биле өрттеди хөзөп турган, лаштан каан манса-биле ийн алган. Дымка наран.

Чөре инаш бажың тудуу талаан-биле чамды улустун мергешиле-да белин турары өрүчүгүт. Иштинге кудуктут, Таарычалыг. Оңу эртек чыл-ды дооскан, олурар алган.

Артын кудуучуда бажың тудуу алганынын бирөөн — «Сүт-Хөл» совхозунч слесарь Биче-оол Тууш-оолович Сатт, Роберт орук-сөтөлөгө участо-гуна-ла бажыңнын хөргөжө эзэн шөкөлдө башымал тур-ар. Бажыңнын этин эвжөк кылдыр туткан, бир онзагай чүүдү — бажыңнын иштин түскөй лампа-биле өрттеди хөзөп турган, лаштан каан манса-биле ийн алган. Дымка наран.

Чайлаам-дыр ийн — деп, ол баштактанды. Кылдыр ажыл ам-лаа хөй. Чөгүм ма-жаа-хоразын шунтууну доо-лау алган. Синен кажазында сараатты салып каан тур.

Дуулаал ажыл-агый-лаа шырак, кезжө киж-дир дээрин дораан-на илдеп бол-ду. Чөзөр кымыз өүүдөлерин-ге хөргөтөр иштө эжеп ал-ган, досту үзөндө оңу чо-нуу ап турар. Биче-оол Ту-душ-ооловичинч бажың ту-дуу алган чөриң этинин

IV. ЧУРТТАГА ТУДУУ БОЛГАШ РАЙКУУСКОМ

Ийе, улустуң хуула чурттага бажың тудуу алы-рына дуза, детимче херек.

Мурунда тудуу, чаагай-жымдыга ажымы хөжүдөн турган чаа районга тудуу ажылын шиктирээрининч бир эптиг аргаы — ботта-рынга бажың тудуу алыры-чүсө хөтөдөрүнч район Советинин Монгуш (даргазы Ч. Б. Монгуш) улут кичөөгөйин салып көт-өрүнч чөре мантаас арга чок. Кылды, бұдуурун турар чүүдү чүү дээр боор, дөрт чугаалаар херек.

Бө чылдын июль 18-те рай-кууском «Районда хуула чурттага тудууунуң база боттары ажал-агый арга-мы-биле бажың тудуу турарынч дугайында» айтырынч чугаалашкан. Ийнч хуулап алган доктаалдын күөөсөдөн көрөр-биче райлан дар-газы Б. Д. Монгуш бис уш району чораянымыстын мурунда чамы-ла суурлар-ны өрпөп кеззип, улустуң хуузунда тудуу алганы база тудуу турарын бажыңдарынч тода үчүдүн тургузуп алган ол ижин болду.

Ажыл-агыйы арга-биле база хуула чурттага бажың-дарын тудуу-биле районда эзелд ажылдарын соолгу үзөп чөруу турарын амаа төмөнгөтүн. Оңу илангыч 1989-1990 чылдарда барык 5000 дөрбөлчн метр шөл-дү бажыңдарын тудуу. Бө чылдын чангыс база ийн аал чурттаар 144 бажыңдын ту-гар. 1989 чылдан бээр Мар-Талаа 20, Алдан-Ма-риула 15, Бора-Тайгала 12, Сүт-Хөл 34, Ни-чире 13, Кызыл-Тайгала 6, Кара-Чыраа 5 бажыңнын ажалга-ла кинген. Ол инаш ажал-агыйы арга-биле район төвүндө ийн-ийн маатималыг 4 база совхоз-тарда бир ийн квартиралыг 49 бажыңны дужааган.

Бө чылдын шаң-ла нымг арга-биле малчынарга 17, а суурларга ийн-ийн аал чурттаар 32 бажыңнын дужаар планымы. Бирги чар-гык чылаа хөжөкө кырында чурттаарга 10, а суурлар-га 8 бажыңнын дужааган, ийнч талаан-биле планна-мы «Сүт-Хөл», «Алдан-Маалдыр», «Октябрь 30 чыл-ды» совхозтар күсетинде-ле. А Бал Марис атыг база «Ишкын» совхозтар планын боттадырып шыда-лар турар.

Хуула тудуулар талаан-биле ийн дужаар 5-ти ду-гаар. 1989 чылдан бээр Мар-Талаа 20, Алдан-Ма-риула 15, Бора-Тайгала 12, Сүт-Хөл 34, Ни-чире 13, Кызыл-Тайгала 6, Кара-Чыраа 5 бажыңнын ажалга-ла кинген. Ол инаш ажал-агыйы арга-биле район төвүндө ийн-ийн маатималыг 4 база совхоз-тарда бир ийн квартиралыг 49 бажыңны дужааган.

Бө чылдын шаң-ла нымг арга-биле малчынарга 17, а суурларга ийн-ийн аал чурттаар 32 бажыңнын дужаар планымы. Бирги чар-гык чылаа хөжөкө кырында чурттаарга 10, а суурлар-га 8 бажыңнын дужааган, ийнч талаан-биле планна-мы «Сүт-Хөл», «Алдан-Маалдыр», «Октябрь 30 чыл-ды» совхозтар күсетинде-ле. А Бал Марис атыг база «Ишкын» совхозтар планын боттадырып шыда-лар турар.

V. ТУЛУУ МАТЕРИАЛЛАРЫ ЧЕДИШПЕС. КАНЧААРЫ?

Ийе, сүт-хөлдүөр хуула чурттага бажыңдарын тудуу талаан-биле бөгүндө респу-блика бир дугаар чөрдө чо-нуу турар. А оларынч ажал-ымда кол шаптарарымы — материалдар чедишпес. Районунч хөргөлдөп ил-тилеленинч мөзлөөн буга-гар, бө чылдын тос ай-ларынын дуржуунада район соңи шилди 0,6 му дөрбөл-чн метрин, цементини 31 тоннаны база өскө-лаа туу-лери чедир албаан. Чагаан инаш-бүрү 24 материалды-рыман чүгө бұдуу-дооуну аман алган. А совхозтар чартык чылдын дуржуунада 520 тонна цементини, 2320 кургаг шукатураны, 3830 көлөк шиферин база 17 муң кезеп туубуңу азыртып ал-ган. Бө бүгүнү Агропротнч өнделетини хандырылгы базаадыккан алып ушулдуу турган. Оон ангыда Тыва АССР-нин Министрлер Чу-вүлелиниң хуваалдаанын Чү-гаар Чаалаанынч райулу-рунч комиссияндан 100 кубометр тудуу материалын алган, оңу чонга саяым саа-гар укууругу турган, ол ба-за боттагылар, чүгө диме Министрлер Чөвүлели оңу сөүлөндө кээл чартык ке-ленин каапкан.

Кижн бодарга, барып-бар-ып ажал-агыйы арга-би-ле база чоң хуузунда ботта-ры хөй бажыңдарын тудуу

магааладымыс. Огород тарымр мөдөтү. Хөргөзү чымык. Мал калдарда шөлү чамы-ла. Черин сугарарда арык база бар.

Мал-маганы-лаа шырак өг-бүлө чөрдү. Б. Сат — хөй-интининч ажылыга илде-кел-ди, шаңал-макталы-лаа хөй киж. Оон ангыда чөргөлаа база хандырылган. Көзө бажыңны. Үчүнчүлүк ажылаа эскен деп чугааладымыс бугу-ле барымдалары бар.

Ийнч бодарга, барып-бар-ып ажал-агыйы арга-би-ле база чоң хуузунда ботта-ры хөй бажыңдарын тудуу

бырынга турар. Үчүнчүлүк ажыл чоң улус-лаа бар. Үчүнчүлүк кооперативке ажал-агый болуу 12 киж-биле М. Оор-жак дугуржуу алган. Оңу организастарына 30 муң кире рубль херек. Акшаны бе-рип болурунч аргазы ба-зырынга санал берген аш-тер чугалап турдулар. Ол коллеттивче хөй чүгө-лаа херек чок, ийн дидирер ийн хөргөсөл — дилорама херек. Бирөөн «Алдан-Маалдыран» алып, а өскөзүн райкууском тыпчып баарын кыда бар.

Ол кооперативти тургуза-рып корчут чөптү деп, күсө-көм шыкар шиктирлөөн. Үчүнчүлүк-лаа амдызында оңу ажал-агый «совхоз-дү-м». Чүгө? Прораб «Сүт-Хөл» совхоз-биле санажып албаан. Ажылы-лаа дужаа-нып. Үчүнчүлүк ол бугу чүүдү дугурун сугаар кымыз-гаш, оон чаа кооперативти ажалдарын күсөкөмгө база катар дугуржуу деп шик-тирлөөн.

Мөргөн Ооржак коопера-тив ажалдан талаан-биле са-гууш-болдырып райкууском даргазы Ч. Б. Монгушча то-ла таныштырган. Хамык чүүдөдөр шунтуун санап алган. Ийнч фолдууун бай-тайгында «Алдан-Ма-риула» совхозтан алып, Ма-риула хөй чүүдү — ол инаш чөрдөкө. Оон соонда өскө совхозтардан алып планымы.

Дидиг материалдары Сүт-Хөлдүн совхозтарына бөзүн чылаа 6 муң кубометр хө-дө, а ам херек кырында оон чүгө чартык ап ту-рун. Ийнч болгонда оңу бе-леткөөр кооперативч райога э-не-ужуу-дузалыг болуу дээринч райкуускомунч ху-

VI. ОРГАНИЗАЦИЯЛАР АРГА-КҮЖҮН АЖЫГЛААР

Ийе, тудуу кылырда арга-ларын долу ажаллаар. Сүт-Хөлдө хуузунда тудууган ажал-агый, организастар ажал-агыйы арга-биле азы тудуу-дур-биле керөк чагаан бажыңдар тудуулар арга-ны алба-биле ажаллап турар.

Оңу инаш бажыңнын бир уркуу чүү дөзгө «Тудуу-жук» деп кооператив ажал-агыйы кымыз ажал-агый чөрдө, организастар ажал-агыйы балгалат турар. Кооперативч удурунчуу Шылаар-оол Айдынович Ооржак, Тургустунгандан бээр үш-кө чымы кирген. Олардан ангыда, сонгарган келген тудуулар база бар.

Ажыл-агый арга-биле тудуу турар тудууларынч райкуускомунч удурунчуларды биске үчүдөдөн-биле чугааладырып. Кылып турар ажыл бар. Бодан көрөтүн-чү кыдыр ажал-биле рай-кууском артын чылды база бө чылдын 2-2 аал чуртта-рып бажыңны дужааган, ам чамыс аал чурттаар бир бажыңнын тудуурун турар. 25 уруг турар садити доосар. Культура кылдын база 2 аал чурттаар бир бажыңнын тудуурун алган. Ол инаш уман чүүл шөкөмөн дужаа-ган ам уруглар библиотек-аны бө хуинере дооулетин. Автооказалы, спорт аалы, мурунда чылаа дооскан, ам ажылап турар.

Ажыл-агый арга-биле амгы үгөдө районда тудуу ту-рар объекттын — ажал-агый төвү. Ол дөзгө шырак ту-дуг чөрдү. Чүгө оңу амил-тар төвү дөзгө? Вир тала-анга спортчу инш-бүрү секциялар ажаллаар. Өскө талаанга барык 50-50 ки-жи ийн эөлөг-биле ажал-лаар дарааныла чегу турар. Дыла эки-дир. Ол талаан-биле чогуур чөрдө-биле ду-гурурунган. Оңу дооуларга Сүт-Хөлдүн амилтар-даа амыраар-ла. Ак-Довуралта дарааныла фабрикаанын филиалы турар алар. Са-дык-магалинде хөй аймаа хо-вартаан шадга, дарааныр чөхтеринч ачы-дузалы чогуу алар. Үчүнчүлүк оңу хандырылгы база улуг ужу-рудуулыг бугурулгы турар.

Шак инаш арга-биле бажың болду тудуу алыры-га биске республика орган-нары дык-ла дузаалп тур, акша-хөргөтүн-даа, мате-риалдары-даа шаң-биле бээр-дир — деп, райкуу-сом даргазымыс ораакчы-мы Соскур-оол Кыртышпа-нович Ондар чугаалады.

Бис бө материалды бе-леткөп тура. «Тудуу» кооперативч даргазы-биле база ужурашкан бис. Амдызын-да бир тракторду, 2 авто-машинадыг, бульдөзөргүн улус чөрдү. «Сүт-Хөл» совхозтун иш дилер сегин ба-за ап алган. Оңу кырынга чаа пилораманы (иш дил-лер хөргөсөлдү) бис амаа чо-руу турууза тургузуу ту-рудулар. Оон түнелдине дил-диг материалдары-биле хан-дырылганы кижир.

Сүт-хөлдүөр хуула бажың тудуу база ажыл-агый арга-биле тудуу кылдыр талаан-биле, шынал-ла, меску ажалды кылып турар. Ол талаан-биле аяаа азы республика-лаа семинарын өрттөөр болза эки болуу дег. Дуржууланы карап-биле көрүп, өрөнип алган, оон негедери күзөткөн. А оон ангыда райондарынч, көдө Советтеринч удурунчуларды семинар манавайн, бөт-төш баш удуу дугурун ал-ган, ол дуржуула-биле ба-рып таным ап болуу. Бир эвес бистин бө материалды-ны өскө районга өрө-диг, дуржууланы шиктир-динге ажалды болуу бол-за, чонга бичин-даа болза, дуза чедирип, хуузагысты күсеткен бис деп санаар алаар бис.

«Арыны» «Шынык» кор-респондентилер Седен ХЕР-ТӨК биле Ондар ОХЕМНИК (ФОТО-чуруктары) белеткээ.

Оон ангыда база бир чү-гула айтырыг бар: Сүт-Хөл-дө туубуу кылдыр чөк ба-бар. Оңу оода планымын чартык неэтин — чылда 1,5 млн. туубууну кылып белеткөөр чымыр ажалдарын алаа! Дыла-ла улуг ажыл-үлө бис дег ужурул. Хөй үшөнтүм болган акша-хөргөтүнч үн-дүргөн нымг бугурулгө-биле чартык-чамдымыс белеткөөр чымыр ажалды бөзүн эгелдеп чүе. Бир-тө, планнап, ту-рун алган болгонда, оңу бу-рун ажаллаа. Чөгө ажал-лавайн турары дөзгө ким бу-руудуу? Аяаа кандыг хөм-чөг хуузагысты?

Оон ангыда база бир чү-гула айтырыг бар: Сүт-Хөл-дө туубуу кылдыр чөк ба-бар. Оңу оода планымын чартык неэтин — чылда 1,5 млн. туубууну кылып белеткөөр чымыр ажалдарын алаа! Дыла-ла улуг ажыл-үлө бис дег ужурул. Хөй үшөнтүм болган акша-хөргөтүнч үн-дүргөн нымг бугурулгө-биле чартык-чамдымыс белеткөөр чымыр ажалды бөзүн эгелдеп чүе. Бир-тө, планнап, ту-рун алган болгонда, оңу бу-рун ажаллаа. Чөгө ажал-лавайн турары дөзгө ким бу-руудуу? Аяаа кандыг хөм-чөг хуузагысты?

